

մնասներ հասցնելէ ետք, ինկան ճակատամարտի դաշտին վրայ, հերոսական փառքով:

Պատմական դրուագները մանրամասն թուելու տեղը չէ հոս: Այդ անցքերու ընթացքին Հրայրի դերը եւ յեղափոխական նկարագիրը վեր հանելն է մեր նպատակը:

**

Ծանրանաճ Հրայրի մէկ կարեւոր ելոյթին վրայ, որ ան ունեցաւ 1895-ի գարնան, երբ սահմանը կ'անցնէր եւ նորէն կը լծուէր Երկրի յեղափոխական աշխատանքներուն: Այդ ելոյթը լիովին կը պարզաբանէ Հրայրի յեղափոխական դիմագիծը եւ կը հաստատէ բոլոր այն դատողութիւնները, որ մենք ըրինք նախորդ էջերուն մէջ անոր մասին:

Սօսքը այն յայտարարութիւն-նամակի մասին է, որ Հրայր 1895-ի Մայիս 2-ին դրկեց «Դրօշակ»ին եւ «Հնչակ»ին իր տեսակէտները ճշդելու հայ յեղափոխութեան մասին եւ իր վերաբերմունքը ցոյց տալու Հնչակեան եւ Դաշնակցական կուսակցութեան բանավէճերու հանդէպ:

Ասկէ առաջ, ինչպէս ըսինք, Հրայրը իր թղթակցութիւնները կը գրէր թէ՛ «Հնչակ»ին եւ թէ՛ «Դրօշակ»ին: Հնչակեանները իրենց սեփականութիւնը կը կարծէին, ու դուրս եկան ամբաստանելու «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը, թէ Դժոխքի թղթակցութիւնը իւրացուցած է, թէ՛ Հրայրը «Դրօշակ»ին չէ գրած, եւն., եւն.: Ասկէ զատ, կուսակցական վէճերը եւ անուանարկումները ծայրայեղ աստիճանի մը հասած էին:

Հրայրը Երկրի ծանր մտահոգութիւններով անցած էր կովկաս, մինչդեռ յեղափոխական մամուլը Երկրէն հեռու նստած, առօրեայ ջնջին վէճերով կը փոթորկուէր: Հնչակեանները այդ ուղղութեամբ չափը անցուցած էին արդէն:

Հրայրի համբերութիւնը կը հատնի, ու երբ Բասէն կը մըտնէ, իր առաջին պարտականութիւնը կ'ըլլայ հետեւեալ յատկանշական գրութիւնը ուղղելու «Դրօշակ»ին եւ «Հնչակ»ին, որ հրատարակուեցաւ միայն «Դրօշակ»ին մէջ - 1895-ի Յուլիսին, թիւ 9 - :

ՀՐԱՅՐԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

(1895 Մայիս 2)

«Վաղուց անտի հայ յեղափոխական գործի մէջ նշմարելի էր անձնական կրից եւ եսական փառաց արդիւնք եղող ահագին վնասները, հայ հասարակութեան շահերին, նորա կենսական հարցերին: Ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական եւ բարոյական հալածանաց ներկայ ժամանակ, փոխանակ այդ եսը կորչելու եւ անհետանալու յօգուտ ժողովրդի, գնալով աւելի եւ աւելի հսկայական կերպարանք կը ստանայ, որով այն եզրակացութեան կը յանգինք, որ այդ արեան հեղեղում, ժողովուրդի ներկայ օրհասին մէջ, կուսակցական բաժանմունքը, անձնական կրքերէն բխած կուրուքիւնը, եսական փառքը, ժողովուրդը կը տանի յաւիտենական կորուստի գուրք...»

«Մինչ ցարդ լռելուս պատնառը՝ միայն այն յոյսն էր, որ այդ նիւղերը իրենց փոքր դրութեան մէջ արմատախիլ պիտի լինեն: Դժբախտաբար, այդ յոյսը ի դերեւ ելնելով, այսօր ժամանակ կը գտնեմ բացատրելու և հայ հասարակութեան առջեւ բաց անելու մի գլխաւոր կէտի մասին, մեր հայեացքն ու զգացումները:

«Իբրեւ նմուշ վեր կ'առնեմ այն կէտը, որ մի քանի ամիսներէ ի վեր հայ յեղափոխական կուսակցութեանց մի-

ջել ի գուր վիճաբանութիւններ եւ գրպարտութիւններ յա-
ռաջացուցած է: Մինչ ցարդ լռելուս պատճառը խորին զրգ-
ուանքս եւ ի սրտէ վիշտս էր, իսկ այսօր, երբ այլեւս ոտս
կը դնեմ ժողովրդի ցաւոց մասնակից լինելու ուղիի վրայ,
խիղճս կը հրաւիրէ ինձ այլեւս արհամարհական լռութիւնը
ի բաց թողուլ, եւ պաշտպանել բարոյական կէտ մը, որն
արդէն լրջութեամբ խորհողի մը առջեւ պարզ եւ մեկին է...

«Ես մօտէն գիտակից լինելով անմահանուն Պ. Մուրա-
տի գործունէութեան եւ մասնակից, ըստ կարեաց, նորա
ձեռնարկներին, - մենք հարիւրաւոր փորձերով համոզուե-
ցինք, որ կուսակցական բաժանմունքը, երբ այդ յառաջ կու
գայ իբրեւ հետեւանք գաղափարների արմատական տար-
բերութեան, երբ կուսակցութիւնը կը պայմանաւորի *մի
որեւէ* հասարակական հարցի կամ երեւոյթի մասին, տար-
բեր աշխարհայեցողութիւնից, ժողովրդի խաղաղ ժամանա-
կին, անբարոյականութիւնները, բարոյականութիւնից զը-
տող, նշմարտութեան արտայայտիչ, եւ ժողովրդի քայլերը
յառաջ տանողն է: Իսկ յեղափոխական գործի մէջ, պատե-
րազմի դաշտում, ժողովրդի ներկայ դրութեան եւ իրերի
այս տագնապալից վիճակի մէջ, *մանաւանդ երբ չկայ դա-
փարի տարբերութիւն*, երբ հիմնաբար, երկու կողմից էլ,
մարդկանց նեղ «ես»ի մէջ է կայանում, այդպիսի կուսակ-
ցութիւնները ժողովրդի հիմը քանդող ու տապալողն են...
Այդպիսի կուսակցութիւններն են, որ գուգապատիւ են, ժո-
ղովրդի իրական շահուց դաւանանութեան...

«Այսօր Պ. Մուրատը, ժողովրդական այդ հերոսը,
բանտի անկիւններ կը տփնի, բայց ես ազատ լինելու հա-
մար, անհրաժեշտ պարտք կը գգամ նորա լայն հայեացֆ-
ները չծածկել մութ անկիւններում, բարոյապէս չմեռցնել

նորա զգացմունքները, որ ժողովրդի իրաւանց պաշտպանութեան նուիրուած էր: Նա ժողովրդի ցաւերը իր կաշիի վրայ կրելով, դարձաւ ժողովրդի արդար շահուց արդար պաշտպան, նա իւր կեանքը նուիրեց ժողովրդի արդար դատին եւ *«՛չ այս կամ այն կուսակցութեան եսական փառքին...»* Նոյնը եւ ամէն մի ազնիւ գործողի պարտականութեանց ար ու բերը պէտք է լինի: Ժողովրդի անմիջական շահն կը պահանջէր եւ միշտ կը պահանջի, *ընդհանուր ուժերի միացում*: Ինչո՞ւ... Որովհետեւ թշնամին - չծածկենք - ուժեղ է, համեմատաբար խիստ ուժեղ: Եւ այդ նրպատակաւ էր, որ այդ հերոսը, թէ՛ մասնաւոր անհատների հետ միացած՝ իւր ամէն ջանք չէր խնայեր ձեռք բերել այդ ցանկալի նպատակի իրագործումը: Թէ՛ ինքը Մուրատը եւ թէ՛ ես դրդեալ այս եւ շատ մը երկար եւ արդար պատմաւորներից, մենք մեր *Թղթակցութիւնները կ'ուղարկէինք երկու կուսակցութեանց եւս*. մեզ ցանկալի էր, եթէ լինէր տասնաւոր յեղափոխական թերթեր, նոյն ծրագրով, նոյն գործին նուիրուած, բոլորի մէջն էլ նոյն թղթակցութիւնը հրատարակուած տեսնելով. ոչ թէ մեր եսական փառքի համար, այլ ժողովրդի անտանելի ցաւերը շատ մարդկանց ախանջին հասցնելու եւ դիտակից դարձնելու համար:

«Թող այս կուսակցութիւններէն ամէն մէկը իւր խրդին հարցնէ թէ արդեօք այդ կուսակցական բաժանմունքը չէ՞ գլխաւոր եւ բուն պատմաւոր Սասնոյ աւերակաց տակ ծածկուելուն, եւ անշուշտ այդ անձնական կրից եւ կուսակցութեանց այսպիսի վտանգաւոր հետեւանքները մեզ դիտել կու տար եւ պիտի տայ, որ ուրեմն դուք, կուսակցութիւններդ, անխղճաբար ժողովրդի ոչխարի պէս մորթուելուն եւ նորա անտոտտ առեան հեռեռի պէս թափուե-

լուն վրայ հանդիսատես լինելով՝ հանոյ՛ կը գգա՛ք: Դո՛ւք, կուսակցութիւններդ, ի բաց թողած ժողովրդի դրական ուժի կեդրոնացումը եւ նորա կենսական պէտքերը, անձնական մանրակրկիտ հաշիւներով զբաղուած էք: Կարծեմ անկեղծ գործողի մը խիղճը հանգիստ կը լինի այն ժամանակ, երբ մինչեւ իւր կենաց վերջին կաթիլը, իւր ամէն ջանքն, ֆիրտն ու արիւնը նուիրած է հասարակութեան ընդհանուր շահերին եւ ո՛չ եսական ձգտմանց, անձնական հաշույ եւն. եւն.: Արդեօք այլեւս ի՞նչ կը նշանակէ ձեր այդ երկայն նառերն ու խմբագրականները, կարծես գրելու նիւթ բան չլինէր...

«Մենք այսչափ նահատակ ենք ունեցել», «Դրօշակ» անուն մի թերթ գրական գողութիւն է արել», «մեր նամակներն ու թղթակցութիւնները իւրացրել, եւն. եւն.»: Դա բարոյական մահ է: Նամանաւանադ այն պատճառով, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը լաւ գիտէր ու չէր կարող չգիտնալ որ թղթակցութիւնները չեն գողացուած, չեն իւրացուած, քանի որ այդ կէտն լաւ եւս յայտնի էր «Ատրպատականի եւ Կովկասի ներկայացուցչին»:

Եւ մեր նպատակն է ո՛չ միմիայն թշուառութեան մատնուած ժողովուրդը թիւրֆի վայրենութիւններէն ազատել, այլ նոյնիսկ թէ՛ ֆիզիքական եւ թէ՛ բարոյական բռնութիւնների դէմ բողոքել... Թո՛ղ պարծի ինքը ժողովուրդը, թո՛ղ հանգստանայ ժողովրդի խիղճը, թո՛ղ նայի իւր աստրեալ, բանտարկեալ որդւոց, թո՛ղ աչքը յառէ դէպի կախաղանները, դէպի Հայաստանի հովիտն ու ձոր, ահա այնտեղ է, որ ժողովրդի արեան գոլորշին այրուած տուներու ծխոյն հետ խառնուելով՝ հայ յեղափոխական գործի դեկավարների գլխի շուրջը կամար կապած, բողոք էլ լուտա՛նք կը տեղայ:

«Բաւական է, պարոններ, բաւական է, ժամանակ է ըզգալ ձեր տմարդի ընթացքը: Ժամանակ է գգալ, որ Սասունի 10,000 նահատակների ձեռին, 8-10 հրացան միայն տալու կարողութիւն ունեցող մի կազմակերպութիւնը (խօսքը ուղղուած է Հնչակեաններուն՝ Կ. Ս.) ինքզինք *փիղ նկատել*, իսկ Սասունի բարձունքը ֆանդող, աւերող ամեհի գազաններին՝ *ֆոթոթ*, դա՛ միայն ծաղրածուների գործ է:

«Քոթոթ է նկատուած նաեւ Դաշնակցութիւնը՝ որը՝ *էթէ քիչ է գործել, դոնէ համեստութիւն է ունեցել չգոռալու, ընթերցողներին ահանջը խլացնելու չափ՝ «մե՛նք գարկինք», «մե՛նք ջարդեցինք»...*

«Մե՛նք»... շարունակ «մե՛նք»...

«Եւ դո՛ւ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութի՛ւն, որ ինքզինքդ կը յորջորջես այդ խոշոր բառերով, արդեօք խղնի խայթ չե՞ս գգար, երբ Մուրատի դէմ փակեցիր քո դուռը, անօգնական թողիր նրան, միայն այն պատճառով, որ նա պատկանում էր Հնչակեան խմբին, այսինքն՝ *առիթ չէր ունեցած քեզ հետ անձամբ ծանօթ լինելու:*

«Եւ թողի՛ր, դո՛ւ, որ նա դատարկաձեռն դառնայ ապագայ - այսօրուայ ողբերգութեան տեղը... Միթէ գա՞յդ կը պարտաւորեցնէ քեզ քո «Դաշնակցութիւն» մեծահնչիւն անունը: Ո՞րտեղ է, ուրեմն քո «դաշինքը», ո՞ւր է քո կոչման բարձրութեան վրայ գտնուելը, երբ յեղափոխականների լաւագոյն կարկառած ձեռքում... քո միայն դրի՛ր հացի տեղ...»

«Շնորհակալութիւն գաւառներին... Նոքա գիտցան բուն Դաշնակցական լինելը, նոքա գրկաբաց ընդունեցին վշտացած հերոսին իւր ընկերներով, եւ նա մոռցաւ ձեզա-

նից ստացած վիրաւորանքը, մոռցաւ նա, որովհետեւ սիրտը լի էր իսկական սիրով, սիրով՝ դէպի թշուառ ժողովուրդը, որ իրեն կը սպասէր... Այո՛, անմահ Մուրատի «մեղքը» միայն անոր մէջ կը կայանար, որ նա «անպայմաններից» չէր: Անպայման Հնչակեան է պահանջում լինել Հնչակը, այսինքն գիտնալ բոլոր Դաշնակցականներին, գրականական գողեր, աւագակ անուանել, գիտնալով հանդերձ, որ դա գրպարտութիւն է, ստո՛ր գրպարտութի՛ւն...

Անպայման Դաշնակցական լինել է պահանջում նաեւ Դաշնակցութիւնը, այսինքն *հայհոյել Հնչակեաններին աջ ու ձախ*, չխնայելով նոյնիսկ Տամատեաններին, Մուրատներին, գիտնալով հանդերձ, որ նոքա հերոսներ էին... բաւական է...

«Ի՞նչ ունիք բաժանելու եղբայրք... Փա՞նք... քողէ՛ք, դա Տամատեաններին եւ Մուրատներին, Վարդաններին եւ Մարգարներին, Զաքարեաններին եւ Լեւոններին - նաեւ Արապօներին է սեփական...»

«Դրա՞մ... Զէ՞ որ Ղազարոսի պէս աղքատ էք երկուսդ էլ. համեմատելով գործի յանձնուս մեծ պահանջների եւ անմիջական կարիքների հետ:

«Ի՞նչ ունիք, ի՞նչ... Ո՞րն է այն գաղափարը, որ ձեզ ի միմեանց կը ջոկէ, ի՞նչ կէտի վրայ է ձեր հասկացողութիւնների մէջ եղած տարբերութիւնը, որ դուք ձեր ողորմելի ուժերը միացնելու տեղ կը ջլատէք, եւ ձեր պաշտպանութեան յանձնուած թշուառ ժողովուրդի տունը հիմնաւորապէս կը տապալէք... Ամօ՛ք է, յանցա՛նք է»...

**

Այս գրութենէն ամիս մը յետոյ, Դժոխք «Իրօշակ»ի խմբագրութեան կը ղրկէ կարճ բացատրական մը եւս, հետեւեալ բովանդակութեամբ. —

95, Յնս. 13

«Մայիս ամսուայ մէջ Հ.—ի (կարդա՛ շնչակ՛ Ծ. Խ.) եւ Դ.—ի (կարդա՛ Դաշնակցութիւն՛ Ծ. Խ.) կուսակցութեանց Մուրատի եւ իմ հայեացքները պարզած եմ մի յօդուածով, գոր ղրկած եմ երկու թերթերին էլ. այսպէս թէ այնպէս ի մօտոյ գիտակից լինելու նշմարտութեան, նոյն յօդուածի մէջ գրուած մի քանի կէտերու մասին կ'անեմ հետեւեալ դիտողութիւնները...

«Ա.— Ծանօթանալով Դաշնակցութեան ծրագրի ապակեդրոնացման, նշմարտութեան դէմ մեղանշած կը լինեմ, մեղադրելով ամբողջ Դաշնակցութիւնը՝ Մուրատին ձեռք չկարկառելուն առթիւ, քանի որ միայն Տ.—ի մերժել է նրան իբր անպայման շնչակեանի...

«Բ.— Դաշնակցականները՝ կուսակցական լինելով մէկտեղ, նրանք հայեցում են Հ.—ի կեդրոնին, խմբագրութեան, եւ անձնական կրֆերից կուրացող պոռոտախօսներին, մինչդեռ կը յարգեն բոլոր անձնուրաց գործիչները՝ խոստովանելով, որ նրանք հերոսներ են:

ԴԺՈՒՔ

**

Ահա պատմական փաստաթուղթ մը, որ շատ կողմերով Հրայրի յեղափոխական նկարագիրը կը ցոլացնէ: Հրայրը